

5. Бойко Х.С. Архітектурно-просторовий уклад єврейських дільниць у містах та містечках Галичини у кінці XVIII – на початку XX століть: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. архіт.: 18.00.01 / Христина Степанівна Бойко; Нац. ун-т «Львів. Політехніка». – Л., 2000. – 19 с.
6. Некрополі України / [упоряд. І.В. Дивний, М.Т. Пархоменко, О.М. Титова]. – К., 1999. – 287 с.
7. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3855, оп. 3, спр. 134.
8. Некрополі України / [упоряд. І.В. Дивний, М.Т. Пархоменко, О.М. Титова]. – К., 1999. – 287 с.
9. Хижняков В. Черниговская старина (1765-1810): по архивным бумагам городской думы / В. Хижняков // Киевская старина. – 1890. – № 6. – С. 373-375.
10. Морозова А.В. Єврейське населення Лівобережної України у другій половині XIX – початку XX ст. / А.В. Морозова. – К., 2009. – 300 с.
11. Муратов И. Еврейская надгробная эпиграфика как источник истории еврейского народа в Западной Украине и Молдове / И. Муратов // Збереження єврейської історико-культурної спадщини як частки української та світової культури: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти: Збірник матеріалів наукових конференцій (12-14 листопада 2007, Львів) та Україно-єврейські взаємини: культурологічні, історичні, соціологічні аспекти, присвячена 90-й річниці проголошення ЗУНР (27-28 жовтня 2008, Львів). – Львів, 2010. – С. 126-140.
12. Русов А. Черниговская губерния по переписи 1897 г. / А. Русов // Земский сборник Черниговской губернии. – 1905. – № 7-8. – С. 191.
13. Маркевич Н. Чернигов: историческое и статистическое описание Чернигова / Н. Маркевич // Черниговские губернские ведомости. – 1852. – № 10. – С. 4.
14. Некрополі України / [упоряд. І.В. Дивний, М.Т. Пархоменко, О.М. Титова]. – К., 1999. – 287 с.
15. Руденок В. Новое о надгробных еврейских памятниках Чернигова. / В. Руденок // Евреи Левобережной Украины. История и культура: Материалы III-го Международного научного семинара. – Чернигов, 2006. – С. 91-93.
16. Морозова А. Документи з історії євреїв у Державному архіві Чернігівської області / А. Морозова // Збереження єврейської історико-культурної спадщини як частки української та світової культури: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти: Збірник матеріалів наукових конференцій (12-14 листопада 2007, Львів) та Україно-єврейські взаємини: культурологічні, історичні, соціологічні аспекти, присвячена 90-й річниці проголошення ЗУНР (27-28 жовтня 2008, Львів) – Львів, 2010. – С. 117.
17. Еврейская энциклопедия. – СПб., 1908-1913. – Т.12 – С. 618-621.
18. Морозова А.В. Єврейські погроми 1905 р. у Чернігівській губернії / А. Морозова // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 124-134.
19. Степанова О. Цегельні Чернігова та їх власники / О. Степанова // Евреи Левобережной Украины. История и культура: Материалы III-го Международного научного семинара. – Чернигов, 2006. – С. 41-46.
20. Держархів Чернігівської обл., ф. 127, оп. 10, спр. 2573.
21. Шраг І.Л. Документи і матеріали / І.Л. Шраг. – Чернігів, 1997. – С. 50-52.
22. Электронная еврейская энциклопедия. Чернигов. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.eleven.co.il/article/14668>.
23. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3013, оп. 3, спр. 4.
24. Некрополі України / [упоряд. І.В. Дивний, М.Т. Пархоменко, О.М. Титова]. – К. – 287 с.
25. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Чернігівська область / [упоряд.: О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко]. – Чернігів: Десна Поліграф, 2011. – Кн. 3. – С. 10.

Бойченко С.Г. Еврейский некрополь Чернигова

В статтє прослежена історія виникнення і формування старинного єврейського кладбища, его роль в жизни еврейской общины Чернигова. Рассмотрены эпитафии, резной декор надгробий и особенности национальной погребальной культуры евреев.

Ключевые слова: евреи, некрополь, кладбище, надгробие, громада, історія, Чернигов.

Boichenko S.H. Jewish necropolis of Chernihiv

The article traces the history of the origin and formation of the ancient Jewish cemetery, its role in the life of the Jewish community of Chernihiv. Epitaph, carved decoration of the tombstones and burial particular national culture of the Jews are considered

Key words: Jews, necropolis, cemetery, tombstone, community, history, Chernihiv.

15.03.2013 р.

УДК 902:2-523.42

В.П. Коваленко
О.В. Терещенко

**ОХОРОННІ АРХЕОЛОГІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ ЦЕРКВИ СВ. ГЕОРГІЯ
В СМТ СЕДНІВ ЧЕРНІГІВСЬКОГО Р-НУ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ 2005 р.)**

В роботі оприлюднено результати археологічних досліджень церкви Св. Георгія в смт. Седнів Чернігівського р-ну, що мали місце 2005 р. Археологами розкрито залишки фундаментів церковних конструкцій, які дозволяють скласти повніше уявлення про історію даного храму.

Ключові слова: Седнів, Георгіївська церква, археологічні дослідження.

Реставрація та реконструкція пам'яток козацької дерев'яної архітектури є важливою складовою у справі збереження національної культурно-історичної спадщини. Залучення ж до реставраційних робіт археологів дозволяє розширити уявлення як про історію кожної конкретної пам'ятки, так і про розвиток будівельної традиції в регіоні.

Дане повідомлення має на меті публікацію матеріалів, отриманих внаслідок охоронних археологічних досліджень, що проводилися у зв'язку з реставрацією Георгіївської церкви в смт Седнів.

Церква Св. Георгія розташована на городищі Коронний Замок, історичному центрі Седнева (рис. 1). Споруджено її було між 1715 та 1747 рр. за підтримки місцевої козацької родини Лизогубів. У наступні роки вона неодноразово перебудовувалася. Найсуттєвіші зміни зовнішнього вигляду пов'язані з 1852-м та 2005-2006-ми рр. Після останньої реставрації храм має габаритні розміри 16 х 8 м. Споруда представляє собою центральний восьмигранний неф з прибудованим зі східного боку

п'ятигранним вівтарем, обабіч якого розташовані невеличкі (завширшки 2,5 м) чотиригранні ризниці. З заходу височіє прямокутний (8 x 3 м) двоверхий бабінець з вежами-ослопами.

На момент початку археологічних робіт сучасний горизонт являв собою вкриту травою нерівну поверхню. Під час нівелювання дернового шару будівельниками виявлено рештки цегляної кладки біля південної та північної стінок нефу, а також біля паламарні. На вказаних ділянках було закладено розкопи 1-3 загальною площею 42,5 м (рис. 2). В плані вони мали прямокутну основу, однак форма двох з них (розкопи 1-2) була скоригована через наявність будівельного риштування, встановленого по периметру церкви.

В ході подальших робіт рештки кладки було виявлено і біля західного фасаду. Однак на даній ділянці земляні роботи не передбачалися, тож у зв'язку з настанням холодів та обмеженістю фінансування археологічні дослідження тут не проводилися.

Розкопи 1-3 розбиралася до глибини 0,5-0,8 м від денної поверхні. Практично на всіх ділянках зафіксовано рештки будівельного сміття (деревини, шматків розчину, цегляного бою, цвяхів тощо) – сліди реставрації 2005 р., а також попередніх реставрацій та перебудов. Загальна ситуація виглядала наступним чином.

В розкопі 1 розкрито дві фундаментні конструкції – східну та західну (рис. 3).

Західна конструкція. Під час зняття дерну екскаватором не постраждала (за виключенням кількох зсунутих цеглин). В плані вона мала П-подібну форму з найбільшими розмірами 3 x 2,2 м, розміри внутрішнього контуру 1,2 x 1,44 м. Її верхній рівень знаходився на глибині 0,24 м від денної поверхні. Профіль кладки неоднаковий. На бокових відрізках E_1E_2 та E_2E_3 він являє собою три ряди цегли, під якими знаходиться 5-7 см шар розчину. На центральному відрізку E_1E_2 нараховується лише два ряди цегли на 2 см шарі розчину, який, в свою чергу, лежить на 5-8 см шарі піску. Перший та третій (рахуючи від верхнього) ряди цегли лежать тичками в профіль, другий – ложками.

Використана в конструкції цегла червоного (у деяких випадках жовтуватого) кольору, її розміри 25 x 13 x 6-7 см. На переважній більшості цеглин на одній з постелей читаються різної ступені збереженості написи опуклим шрифтом: літери «ИЛ» та чотири цифри, які впевнено можна трактувати як дату. На тих екземплярах, де вони чітко читаються, це «1850» (рис. 6, 1). Проте на значній кількості напис зберігся погано, і тому не варто виключати можливості існування й інших дат.

Розчин, використаний при будівництві конструкції, білого кольору, на вапняній основі. Шви між горизонтальними рядами цеглин порядку 1,5-3 см, в ряду між цеглинами – 1-2 см.

Вся конструкція впущена в чорний гумусний

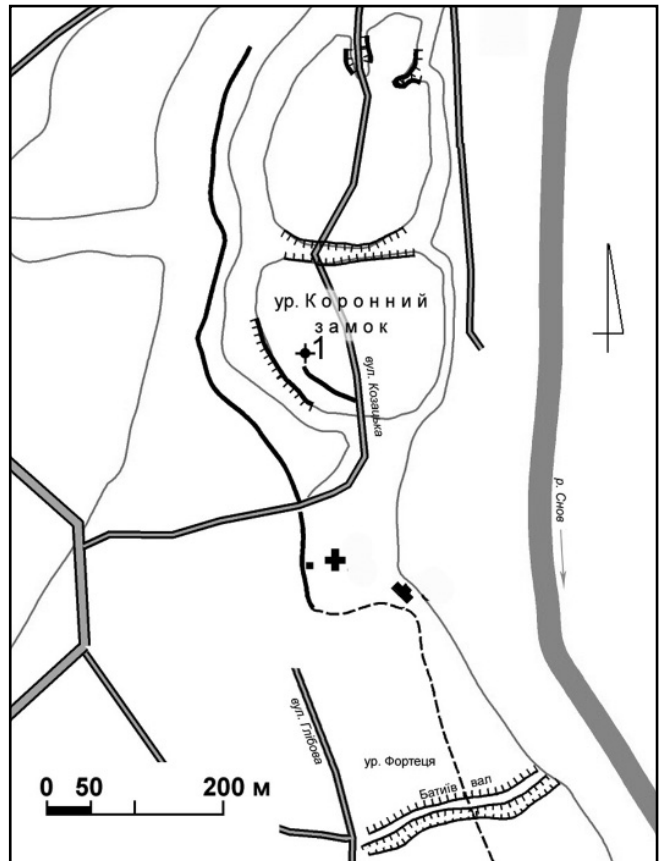

Рис. 1. Георгіївська церква (1) на плані Седнева

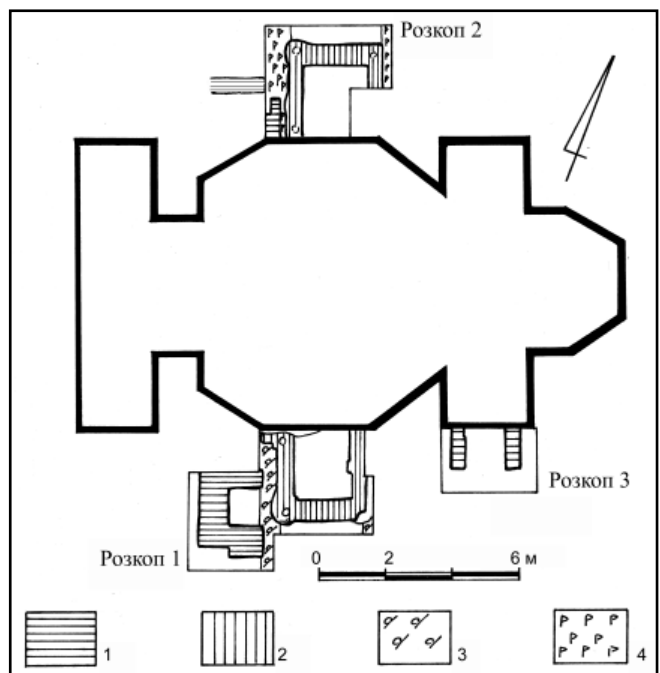

Рис. 2. Зведена схема розташування конструкцій, відкритих розкопами 1, 2, 3 навколо Георгіївської церкви:

- 1 – фундаментні конструкції, викладені з цегли типу I;
- 2 – фундаментні конструкції, викладені з цегли типу II;
- 3 – фундаментні (?) канавки, засипані будівельним сміттям;
- 4 – фундаментні (?) канавки, залиті розчином.

шар, насичений будівельним сміттям. Рівень підшови – на глибині 0,51-0,52 м. В даній частині розкопу дослідження глибше цього рівня не проводилися.

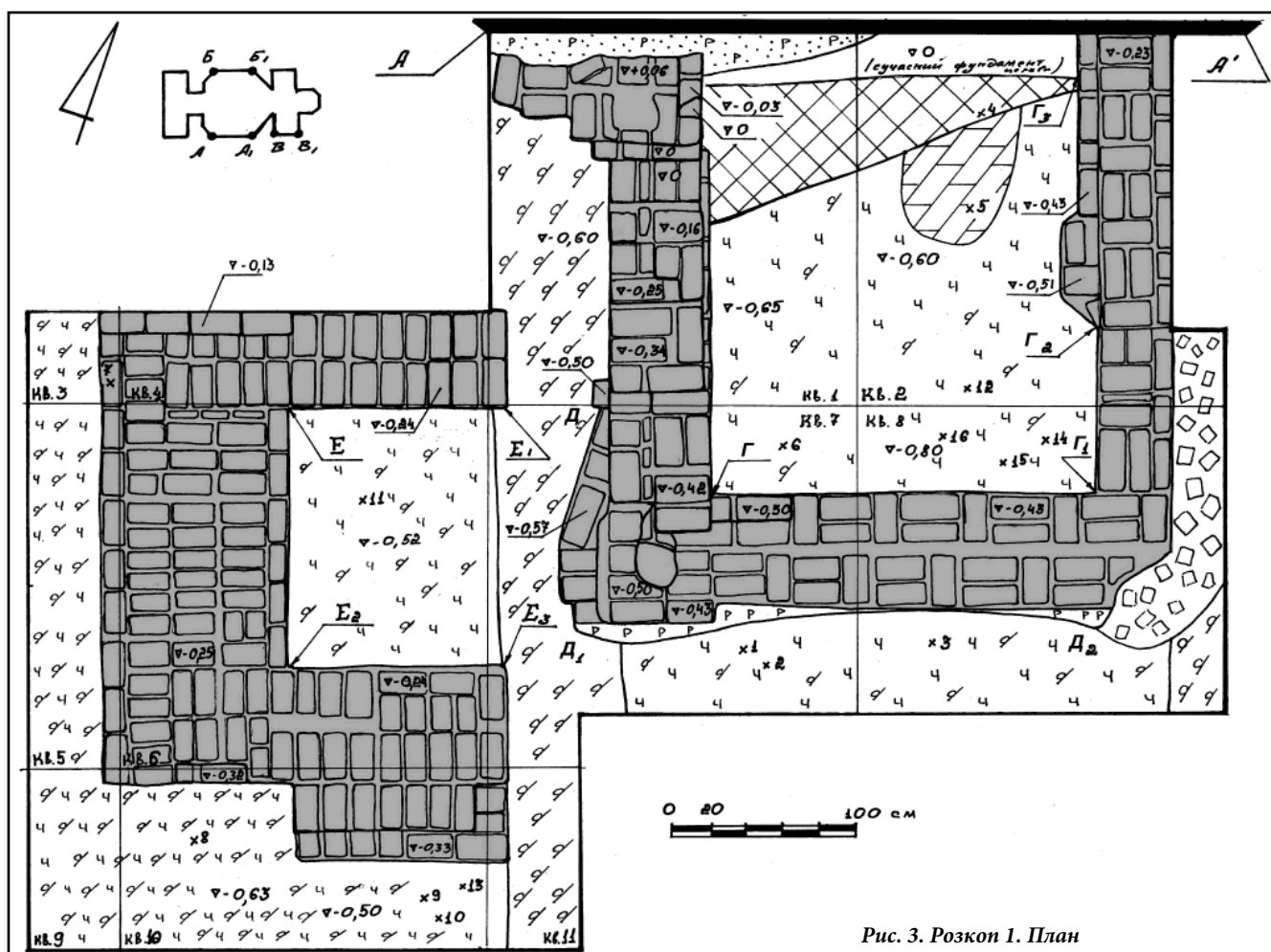

Рис. 3. Розкоп 1. План

Східна конструкція. Під час розчищення екскаватором постраждали верхні ряди конструкції.

Судячи з конфігурації та розташування, вона являє собою залишки фундаменту південного притвору церкви. Її максимальні розміри 3,7 x 3,3 м.

Цегла відмінна від тієї, що використана в описаній вище конструкції. Вона довша (28-30 x 13 x 6-7 см), має яскраво-червоний колір, без написів. Орієнтовне датування – середина – друга половина XIX ст. Розміри швів такі ж, як у попередньому випадку. Розчин сірого кольору, на вапняній основі.

Верхній рівень кладки (у квадраті 1) на 6 см вище денної поверхні, рівень підшови (занеї вважаємо нижній зріз нижнього ряду кладки; у деяких місцях під ним прослідковується 2-3 см піщана підсіпка) знаходився на глибині 0,6 м. Максимальна кількість рядів у кладці зафіксована у квадраті 1, біля сучасного цоколя: 10 рядів. Двома східцями (на три ряди, а потім ще на два) кількість рядів зменшується до п'яти (квадрат 1, 1,9 м на південь від сучасного цоколя; глибина 0,34 м). Верхній з цих п'яти рядів пошкоджений екскаватором. Складова кладки у квадраті 2 має інший профіль: на південь від цоколя, протягом 1,6 м вона лежить на рівні 0,02-0,05 м від денної поверхні, а потім різко понижується до глибини 0,43 м.

Профіль фіксує по всій ділянці регулярну, з

незначними порушеннями, систему кладки: тичок – ложок – тичок – ложок. На ділянці ГГ₁ нижні ряди цегли відсиріли і перетворилися на майже однорідну масу червоного кольору, тому перевірити регулярність кладки в цих місцях виявилось неможливим. Ділянки Г₁Г₂ це також торкнулося, хоча і у меншій мірі.

Східний край східної стінки фундаменту встановлений досить умовно, оскільки проміжок між цією стінкою та східною стінкою розкопу щільно заповнений цегляним боєм. Розчищення верхнього ряду східного зрізу фундаментної стінки показало, що нижче цього ряду цеглини (здебільшого великі їх уламки) лежать без будь-якої системи.

Загалом план конструкції має підпрямокутну форму, яка, однак, порушується заокругленими виступами на південних кутах. Ці виступи мають спільну з фундаментом підшову. Конфігурація виступів на ділянці ДД₁Д₂ встановлена умовно: цегла, з якої вони складені, у багатьох місцях значно відсиріла і почала розсіпатися, так що на момент розкопок являла собою ґрунтоподібну масу. Через насичення гумусного шару будівельним сміттям визначити контур кладки часто було проблематично.

У північно-західному, південно-західному та південно-східному кутах конструкції зафіксовано залишки круглих у плані свердловин діаметром біля

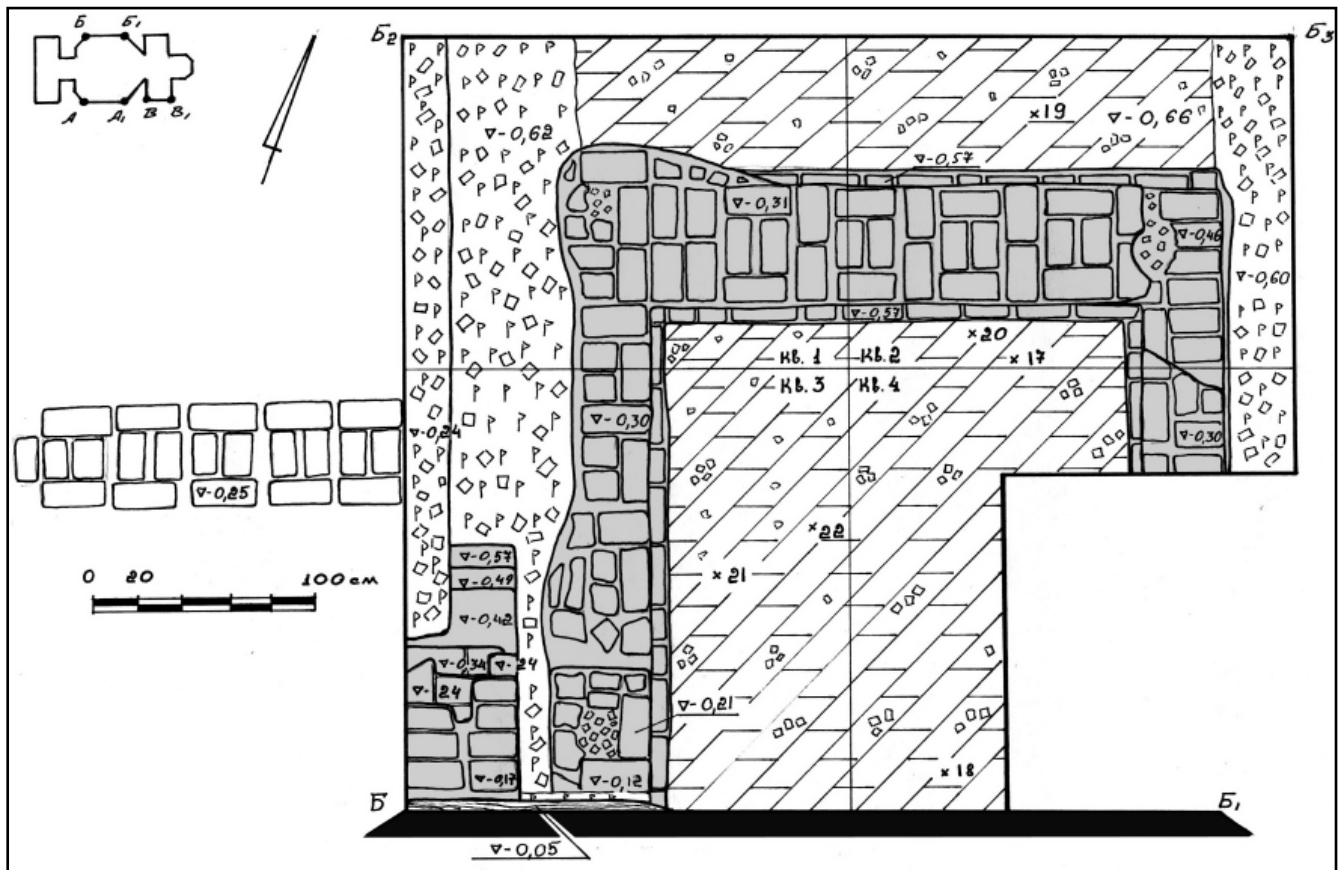

Рис. 4. Розкоп 2. План

25 см. Заповнені вони цегляним боєм, землею та залишками деревини. Це дає підстави стверджувати, що по кутах конструкції розташовувалися дерев'яні сваї. У північно-східному куті слідів свердловини не зафіксовано.

Східна конструкція, безсумнівно, є фундаментом церковного притвору, щодо ідентифікації західної, то тут можна зробити певні припущення. Шари будівельного сміття, що простежуються уздовж східної та західної стінок фундаменту притвору, можливо, є слідами фундаментних траншей більш раннього, ніж західна та східна конструкції, періоду.

Речовий матеріал розкопу представлений фрагментами керамічного та скляного посуду. До глибини 0,60 м в ньому містилася кераміка XVIII – початку XX ст., нижче – кераміка давньоруського часу. Металеві знахідки представлені цвяхами, фрагментом ножа та мідними монетами Російської імперії (2 копійки 1812 р. та 5 копійок 1869 р.).

Розкоп №2. Починаючи з рівня 0,12 м і нижче денної поверхні зафіксовано підпрямокутну цегляну конструкцію – вірогідно, рештки фундаменту північного притвору (рис. 4). Найбільші розміри – 3 x 3 м, внутрішні розміри – 2,2 x 2 м. Конструкція складена з червоної цегли, параметри якої становлять 28-30 x 13-15 x 6-7 см. Будь-які знаки чи клейма на ній відсутні. Ідентичність цієї цегли та цегли, з якої збудовано південний притвор, дозволяє припускати синхронність побудови обох притворів.

Так само подібний і будівельний розчин, світло-сірого кольору, на вапняній основі, і розміри швів. Західна та східна стінки фундаменту на доступних для дослідження ділянках складені з чотирьох шарів цегли, нижній з яких виступає приблизно на 6 см і лежить на тонкій, 1-2 см, піщаній підсипці. В північній стінці нижче нього простежується ще як мінімум один ряд (у зв'язку з погодними умовами нижче цього рівня дослідження не велися). Схема кладки здебільшого регулярна: перший та третій від верху ряди – чергування тичок-ложок, другий ряд – тички, четвертий – чергування 2 ложка – тичок.

На відміну від фундаменту південного притвору, в північному зафіксовано лише один, на північно-західному куті, округлий виступ. Гнізда для свай зафіксовано у всіх трьох відкритих кутах конструкції; за розмірами та заповненням вони цілком подібні до аналогічних гнізд-свердловин південного притвору.

У південно-західному куті – підвищення на три ряди цегли.

Зовнішній контур бокових стінок фундаменту визначений досить умовно, оскільки уздовж цих стін проходять траншеї, заповнені цегляним боєм та будівельним розчином. Їх, на нашу думку, правомірно трактувати як рештки фундаментної конструкції. Ширина західної траншеї становить близько 80 см, її західна межа співпадає з межею розкопу. Ширину східної не встановлено: вона виходить за межі розкопу. Верхній рівень заповнення приблизно

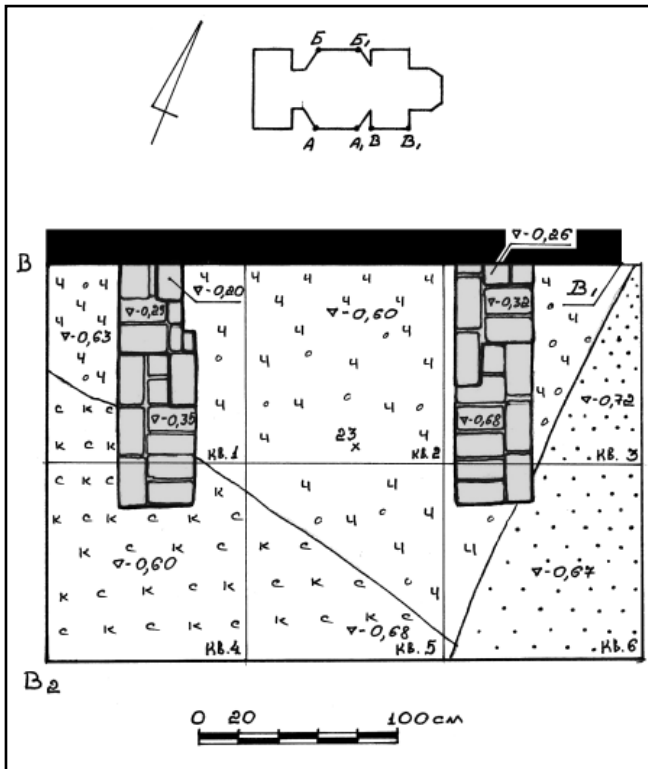

Рис. 5. Розкоп 3. План

співпадає з верхнім рівнем кладки (0,24 м).

У квадраті 3, у південно-західній його частині, поруч із цим фундаментом знайдено рештки іншої цегляної конструкції. Цегла, з якої її складено, за винятком трьох нижніх, значно більших (конкретні розміри не встановлені через наявність згадуваної концентрації розчину й цегляного бою), подібна до цегли з західної конструкції розкопу 1. В даному випадку розміри становлять: 24-25 x 13-15 x 5-7 см. Будь-яких написів на ній не виявлено. Розчин, використаний у даному випадку, подібний до розчину, використаного у сусідній, П-подібній фундаментній конструкції північного притвору, вапняний, світло-сірого кольору.

Під шаром знятого дерну, на глибині 0,15 м, біля західної стінки квадрату 3, перпендикулярно стінці розкопа та фундаменту, відкрито залишки цегляної доріжки (рис. 4), викладеної з такої ж цегли, що й західна конструкція розкопу 1. Єдина відмінність – датування: окрім дати 1850 (два екземпляри) маємо також дату 1854 та 1856. В інших випадках збереженість цеглин незадовільна і не дозволяє прочитати напис.

З розкопу 2 походять фрагменти кругової кераміки XII-XIII та XVII-XIX ст., 1 залізне кільце, 5 цвяхів, 1 фрагмент залізного предмету, ймовірно, ножа та 2 фрагменти оселків.

В ході робіт на **розкопі 3** відкрито залишки фундаментної конструкції: дві паралельні цегляні смуги, кожна з яких довжиною 1,20-1,24 м, шириною близько 0,40 м, відстань між ними становить 1,30 м (рис. 5). Наявність дверей безпосередньо над ними

дозволяє трактувати дані конструкції як залишки сходів, що вели до ризниці. Вони збудовані з цегли блідно-жовтого кольору розмірами 24-25 x 13-15 x 5,5-6 см. На одній з пастелей цеглин напис: літери «ИЛ» та дата. Задовільною збереженістю не відрізняється жодна з цеглин, сучасний їх стан дозволяє трактувати дату як «1850». Розчин білий вапняний, з домішками деревини, вугілля та глини. Товщина вертикальних швів 1-2 см, горизонтальних – 1,5-2 см.

Конструкції складалися з п'яти рядів цегли. На південних ділянках конструкцій два верхні ряди порушено під час земляних робіт 2005 р. Нижній ряд лежав просто на ґрунті на глибині 0,60 м. Профіль кладки наступний, починаючи з нижнього ряду: один ряд викладено тичками, наступний ложками.

З культурного шару розкопу походять: фрагмент ліпної кераміки і кругової кераміки давньоруського часу та XVII – XIX ст., фрагменти кахлів, фрагмент оселка.

Таким чином, відкриті в розкопах 1-3 цегляні конструкції дозволяють зробити наступні висновки.

При їх побудові використано цеглу трьох основних типів.

Перший з них представлений цеглою блідно-червоного кольору розмірами 24-25 x 13-15 x 5,5-7 см. Вона містить напис «ИЛ» та дату – один з 1850-х років (рис. 6). На основі конфігурації напису, а також спираючись на різне датування, можна було б виділити підтипи, але через малу вибірку (конструкції не розбиралися, тому обстежено незначну частку від загальної кількості цеглин) розроблення типології на даному етапі вважаємо передчасним. Так само в окремий підтип можна було б винести цеглини, ідентичні за розмірами, але без написів, однак незадовільна їх збереженість та невелика кількість (окрім декількох, зачеплених екскаватором, більшість цеглин без напису лежить в кладці, і тому для дослідження була доступна лише одна з пастелей) не дозволяють відповісти на питання про наявність написів на цих екземплярах.

Зазначений тип було використано при будівництві західної конструкції в розкопі 1, конструкції, рештки якої зафіксовано у південно-західному куті розкопу 2, при вимощенні доріжки, перпендикулярної західній стінці цього ж розкопу, а також при будівництві сходів, відкритих у розкопі 3.

Другий тип – це червона цегла з гладкою поверхнею, розмірами 28-30 x 13-15 x 6-7 см. Цеглу даного типу було використано в будівництві фундаментів південного та північного притворів (розкопи 1-2).

Третій тип – цегла блідно-червоного кольору, значно більша за розмірами (конкретні розміри не встановлено). Декілька екземплярів зафіксовано у південно-західному куті розкопу 2.

Проведені роботи через обмежені обсяги не є достатніми для повної реконструкції етапів зведення

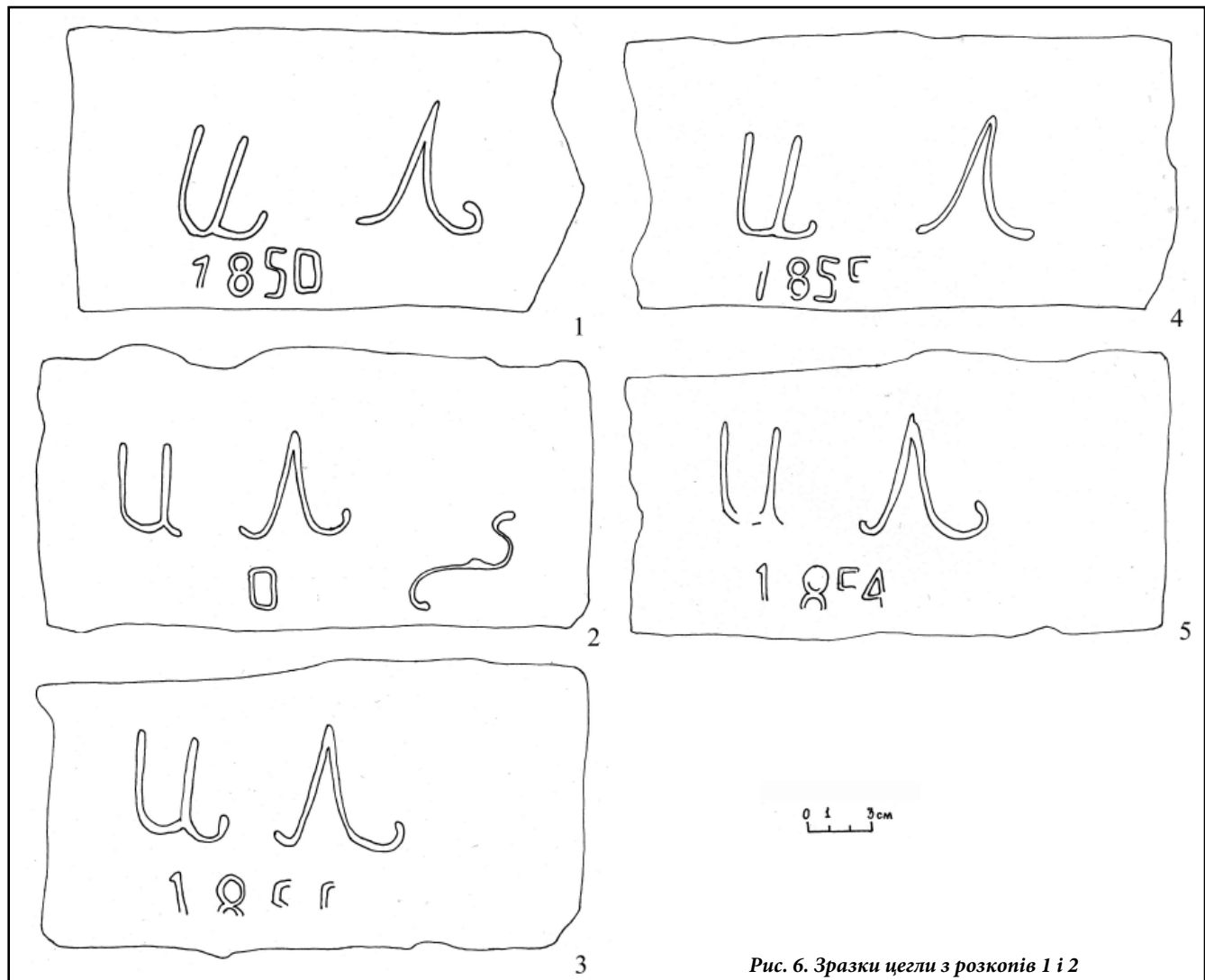

Рис. 6. Зразки цегли з розкопів 1 і 2

та перебудов храму. Однак отримані результати розширюють статистичну вибірку для вивчення будівельних традицій регіону в середині XIX ст.

Коваленко В.П., Терешенко О.В. Охранные археологические исследования церкви Св. Георгия в снт Седнев Черниговского р-на (по материалам 2005 г.)

Работа посвящена публикации результатов имевших место в 2005 г. археологических исследований церкви Св. Георгия в пгт Седнев Черниговского р-на. Полученные данные позволяют лучше представить историю данного храма.

Ключевые слова: Седнев, Георгиевская церковь, археологические исследования.

Kovalenko V.P., Tereschenko O.V. Archeological excavations at St. George Church in Sedniv (Chernihiv Region) which took place in 2005

The article is devoted to promulgates of the results of archeological excavations at St. George Church in Sedniv (Chernihiv Region) which took place in 2005. The archeologists discovered the church foundations remains. They give us the opportunity to make the particular idea about the history of this church.

Key words: Sedniv, St. George Church, archeological excavations.

11.03 2013 р.

УДК -049.34:719

**Л.Г. Хмель
В.О. Свердлов**

ЗБЕРЕЖЕННЯ ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ – СПРАВА НАШОГО ПОКОЛІННЯ

У статті висвітлюється важливість збереження пам'яток монументального мистецтва на території Мезинського національного природного парку та наголошується важливість виховання культурного менталітету українського суспільства, підвищення рівня обізнаності про необхідність охорони культурної спадщини.

Ключові слова: пам'ятки історії і культури, культурна спадщина, пам'ятки монументального мистецтва, Мезинський НПП.

У період становлення української державності та відродження нації, коли Україна має увійти до